

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

1

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija /
Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

ANDREA MARIANI

Adomo Mickevičiaus universitetas, Poznanė

JĖZUITAI SAPIEGŲ HEGEMONIJOS BEI VIDAUS KARO LIETUVOJE AKIVAIZDOJE

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariama, koks buvo jėzuitų požiūris į Sapiegų giminės hegemoniją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kokia buvo ir kaip kito jėzuitų nuostata bei veiksmų taktika XVII a. paskutiniame dešimtmetyje – XVIII a. pirmajame dešimtmetyje, kai Lietuvą sukrėtė vidaus konfliktai, amžių sandūroje peraugę į vidaus karą. Remdamasis jėzuitiškais archyvais, autorius analizuoja: 1) Vilniaus vyskupo Konstantino Kazimiero Bžostovskio ir Vilniaus akademijos ginčą 1691–1693 m., kurio šerdis buvo nesutarimai dėl vyskupo, kaip Akademijos kanclerio, prerogatyvų ir jo valdžios studentams; 2) sunkią vienuolių padėtį ginčijantis Vilniaus vyskupui ir Lietuvos didžiajam etmonui bei Vilniaus vaivadai Kazimierui Jonui Sapiegai; 3) jėzuitų požiūrį į antisapieginę opoziciją bei jėzuitų veiksmus, kai grupuočių konfliktas Lietuvoje peraugo į vidaus karą, netrukus susiliejęs su Didžiuoju Šiaurės karu. Autorius pabrėžia jėzuitų priklausomybę nuo Sapiegų, kurie ne tik finansiškai rėmė ordino institucijas, bet ir turėjo galingą spaudimo įrankį – galimybę manipuliuoti skirstant kariuomenei pastovius ir žiemojimo vietas dvaruose bei renkant hibernos mokesčius. Straipsnyje pastebima, kad jėzuitai prisidėjo prie Lietuvos didžiojo etmono ir jo giminės prestižo ir šlovės kūrimo, todėl Sapiegoms nepalanki bajorija įtarinėjo jėzuitus simpatizavimu Sapiegoms. Tai lėmė blogus jėzuitų santykius su antisapiegine opozicija, vadinamaisiais respublikonais. Tik tada, kai 1700 m. lapkričio 18 d. Sapiegų pajėgos buvo sumuštos Valkininkų mūšyje, jėzuitai buvo priversti ieškoti naujų globėjų, stengėsi užmezgti ryšius su pagrindiniais respublikonų vadais.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Jėzaus draugija, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Sapiegos, Konstantinas Kazimieras Bžostovskis, vidaus karas, Didysis Šiaurės karas (1700–1721), politinė istorija, XVII amžius, XVIII amžius.

ANNOTATION. The article analyses the attitude of the Jesuits towards the hegemony of the Sapieha family in the Grand Duchy of Lithuania, the Jesuits' standpoint and tactics and the changes they underwent in the last decade of the 17th – the first decade of the 18th century when Lithuania was shaken by internal conflicts which at the turn of the century escalated to a civil war. Making use of the Jesuit archives the author analyses: 1) the conflict between the bishop of Vilnius Konstanty Kazimierz Brzostowski and Vilnius academy which evolved in 1691–1693 around the disagreements with regard to the Bishop's prerogatives as the chancellor of the Academy and his power over the students; 2) The dire situation of monks amidst the conflict between the bishop of Vilnius and the grand hetman of Lithuania and the voivode of Vilnius Kazimierz Jan Sapieha; 3) the attitude of the Jesuits towards the anti-Sapieha opposition and actions of the former as the conflict escalated to the civil war which later blended into the Great Northern War. The author emphasises the dependence of Jesuits upon the Sapieha family which not only financially supported the institutions of the order but also had a powerful leverage in the possibility to manipulate by means of quartering their army on the estates and collection of hiberna taxes. The article also points out the fact that the Jesuits contributed to the prestige of the grand hetman of Lithuania and his family, therefore the nobility in opposition to the Sapiehas suspected the Jesuits of being in sympathy with the family. This was accountable for the ill relations between the Jesuits and the anti-Sapieha opposition, the so-called republicans. Only when on 18 November 1700 the Sapiehas were defeated at the battle of Valkininkai, Jesuits were forced to look for new patrons and made effort to establish connections with the republican leaders.

KEYWORDS: Society of Jesus, Grand Duchy of Lithuania, Sapieha, Konstanty Kazimierz Brzostowski, civil war, Great Northern War (1700–1721), political history, 17th century, 18th century

Jėzaus draugija visada stengdavosi užmegzti draugiškus santykius su elito atstovais, kurie, būdami jai palankūs, galėjo prisidėti prie ordino evangelizacijos misijos vykdymo. Atsižvelgdami į Abiejų Tautų Respublikos socialines sąlygas, jėzuitai ypač stengėsi įgyti didikų ir turtingosios bajorijos, kurių atstovai sudarė svarbiausių valstybės bei pavietų pareigūnų sluoksnį, protekciją. Šių pastangų rezultatas – švietimo organizavimas atsižvelgiant į bajorų lūkesčius. Tai, viena vertus, leido draugijai suvaidinti pirmaeilį vaidmenį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) kultūros istorijoje, kita vertus, padėjo jėzuitams įgyti didelės įtakos bajorijos pilietinių nuostatų ir politinių nuotaikų formavimui.

Jėzuitų vaidmuo politiniame Abiejų Tautų Respublikos gyvenime iki šiol nėra išsamiau tirtas. Kaip ir Sapiegų šalininkų grupuotės bei respublikonų antisapieginės opozicijos konflikto, subrendusio XVII a. paskutiniame dešimtmetyje, jo pabaigoje peraugusio

į vidaus karą LDK ir besitęsusio Šiaurės karo metu (1700–1721), istorija¹. Nors Vilniaus vyskupo Konstantino Kazimiero Bžostovskio (*Kazimierz Konstanty Brzostowski*) vaidmuo antisapieginėje opozicijoje buvo itin svarbus, platesnių Romos katalikų dvasininkų sluoksnių, taip pat vienuolijoms priklausiusių dvasininkų laikysena ir veiksmai vidaus karo metu iki šiol lieka tyrimų parašėse. Jėzaus draugija – viena didžiausių ir turtingiausių vienuolijų Lietuvoje – verta išskirtinio dėmesio. Konfliktas paveikė jėzuitus ne tik dėl jo keliamos ekonominės grėsmės, bet ir dėl jėzuitų gana glaudžių santykių su LDK elito atstovais.

Šis straipsnis laikytinas bandymu užpildyti minėtą tyrimų spragą. Jame siekiama atskleisti jėzuitų laikysenos ir jų veiksmų raidą per tris konflikto etapus: 1) ginčo dėl kariuomenės žiemojimo vietų bei pastovių skyrimo bažnytinėse valdose metus; 2) respublikonų antisapieginės opozicijos formavimosi laikotarpį, kurio pabaigoje respublikonai ėmėsi vis ryžtingesnių veiksmų prieš Sapiegas; 3) konflikto kulminacijos metus, kai politinė kova peraugo į vidaus karą, kuris tęsėsi ir kraštą įtraukusio Didžiojo Šiaurės karo metu bei tapo vienu iš šio platesnio karo elementų. Atliekant šį tyrimą pirmiausia pasitelkti Jėzuitų archyve Romoje saugomi dokumentai, kurių didžiąją dalį sudaro ordino administracijos užsakymu rengtos kronikos ir metiniai katalogai².

Konflikto išvakarėse

Paskutiniojo XVII a. dešimtmečio pradžioje jėzuitai labai priklausė nuo Sapiegu, kurie politiškai dominavo Lietuvoje – užėmė didžiojo etmono ir didžiojo išdininko pareigybes³. Finansinė giminės galia atsispindėjo plačiai suprantamoje bažnytinėje mecenatystėje, kurios teikiamomis galimybėmis naudojosi įvairios tiek Lietuvos, tiek

¹ Šio konflikto problematikai daug dėmesio skirta tiek Lietuvos, tiek Lenkijos autorių darbuose. Žr. G. S l i e s o r i ū n a s, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.*, Vilnius, 2000; A. R a c h u b a, Litwa wobec projektu zwołania sejmku konnego w 1695 roku i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim, *Zapiski Historyczne*, t. LI, 1986, z. 1, s. 63–80; M. S a w i c k i, Konflikt biskupa Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693–1696, *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa, 2014, s. 383–401.

² *Historiae Provinciae Lituaniae 1690–1695*, Archivum Romanum Societatis Iesu (toliau – ARSI), Lituania 43; *Historia Provinciae Lituaniae 1696–1704*; ten pat, Lituania 44; *Historia Provinciae Lituaniae 1705–1710*, ten pat, Lituania 45; *Catalogus brevis Provinciae Lituaniae 1681–1694*, ten pat, Lituania 56 II; *Catalogus brevis provinciae Lituaniae 1695–1725*, ten pat, Lituania 57; *Historiae Provinciae Poloniae 1685–1699*, ten pat, Polonia 56; *Historiae Provinciae Poloniae 1700–1713*, ten pat, Polonia 57.

³ Žr. P. P. R o m a n i u k, Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII wieku, *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa, 2014, s. 29–37.

Lenkijos provincijų jėzuitų institucijos⁴. Sapiegos ypač globojo Lietuvos Brastos kolegiją, kuri laikyta Sapiegų giminės fundacija (*Collegium Sapiehanum*) dėl kanclerio Leono Sapiegos (*Lew Sapieha*) vaidmens įkurdiant šiame mieste jėzuitus. Tęsdami giminės tradicijas, didysis etmonas Kazimieras Jonas Sapiega ir jo brolis didysis išdininkas Benediktas Povilas XVII–XVIII a. sandūroje taip pat stengėsi būti Brastos kolegijos geradariais⁵, dažnai joje lankydavosi⁶. Iš jėzuitų Lietuvos provincijos institucijų Sapiegos ypač rūpinosi Vilniaus jėzuitų namais: pavyzdžiui, 1696 m. etmonas fundavo didįjį varpą už 11 tūkst. auksinų, taip įvykdydamas savo tėvo Povilo Jono valią⁷. Atsidėkodami už paramą ir globą, jėzuitai K. J. Sapiegos garbei pastatė ne mažiau kaip du teatro spektaklius: 1686 m. panegirikos ir alegorijos kūrinį *Splendor Sapiehanae sagittae*, o 1694 m. – *Theatrum fortitudinis Poloniae et Lituanae*⁸.

Kaip draugijos vyresnybė vertino santykius su pagrindiniais Sapiegų giminės atstovais, rodo faktas, kad tiek Kazimiero Jono, tiek Benedikto Povilo aplinkoje buvo jėzuitų ordinui priklausiusių kapelionų. Didikų rūmų kapelionus skirdavo ordino generolas pačių didikų prašymu. Šių kapelionų veikla neapsiribojo tik išpažinčių klausymu ir pamokslų sakymu: jie taip pat buvo neoficialūs patarėjai ir tarpininkai tarp ordino ir jo globėjų. Chronologiškai sudėliotas K. J. Sapiegos artimai aplinkai priklausiusių jo rūmų kapelionų jėzuitų sąrašas būtų toks: Jonas Karnickis (*Jan Karnicki*) (1670–1678), Baltazaras Javorskis (*Baltazar Jaworski*) (1686–1702)⁹, Jonas Varschkeitas (*Jan Warschkeit*) (1687)¹⁰, Jonas Ozemblovskis (*Jan Oziębłowski*) (1696–1703)¹¹ ir Pranciškus Simonovičius

⁴ Apie Sapiegų mecenatystę žr. B. Gryko - Andrejuk, Typologia obiektów sakralnych fundacji sapieżyńskich w Wielkim Księstwie Litewskim na przełomie XVI i XVII w., *Białostockie Teki Historyczne*, t. 10, 2012, s. 59–78; ta pati, Okoliczności i motywy sakralnych fundacji sapieżyńskich w XVII wieku, *Studia Podlaskie*, t. XX, 2012, s. 75–89; M. Paknyš, *Mecenatystės reiškiny s XVII a. LDK. Bažnytinės architektūros užsakymai*, Vilnius, 2003, p. 68.

⁵ Etmonas, pavyzdžiui, paaukoko varpą 1686 m. Prisidėjo prie Šv. Pranciškaus Ksavero altoriaus įrengimo, žr. Hist. collegii brestensis, ARSI, Polonia 56, l. 6r.

⁶ Pvz., B. P. Sapiega aplankė kolegiją 1697 m., kai buvo atvykęs į Lietuvos Brastos seimelį, ten pat, l. 272v.

⁷ Hist. domus professae vilmensis, ten pat, Lituania 44, l. 192v. O Aleksandras Povilas Sapiega, didžiojo etmono K. J. Sapiegos sūnus, skyrė 1000 auksinų varpinės statybai, ten pat.

⁸ *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do 1765 roku*, cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*, oprac. W. Korotaj et al., Wrocław et al., 1976, s. 435–436, 449–450.

⁹ Iš tikrųjų Baltazaras Javorskis Sapiegos aplinkai priklausė ilgesnį laiką, iki 1706 m. 1702–1706 m. buvo jo antros žmonos, Teresės iš Gosevskių Sapiegienės, nuodėmklausys, žr. Hist. collegii brunsburgensis, ARSI, Lituania 44, l. 310r.

¹⁰ Į šias pareigas buvo paskirtas prieš mirtį, 1687 m., žr. Hist. collegii brestensis, ten pat, Polonia 56, l. 7v.

¹¹ Jam mirus 1703 m. gruodžio 13 d. Karaliaučiuje gedėjo etmonas ir etmonienė, žr. Historia collegii brunsburgensis, Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, H 204, l. 5r.

(*Franciszek Symonowicz*) (1709–1715). Didžiojo iždininko B. P. Sapiegos rūmų kapelionai buvo Blažiejus Gricinis (*Błażej Grycini*) (1679–1684) ir Sebastijonas Limanovičius (*Sebastian Limanowicz*) (1684–1707), kurie, kitaip nei pirmiau nurodyti jėzuitai, priklausė ne Lietuvos, bet Lenkijos provincijai¹². Kalbant apie kitas didikų gimines, dešimtojo dešimtmečio viduryje jėzuitų kapelionai buvo sutinkami tik Dominyko Mikalojaus ir Karolio Stanislovo Radvilų¹³ bei Jonušo Antano Višnioveckio (*Janusz Antoni Wiśniowiecki*) aplinkoje¹⁴. Atkreiptinas dėmesys, kad respublikonų opozicijos atstovų aplinkoje jėzuitų rūmų kapelionų padaugėjo tik po 1700 metų¹⁵. Rūmų kapelionų tarpininkavimas tarp Sapiegų ir ordino valdžios retkarčiais atsispindi ir jėzuitų kronikų pasakojimuose. Pavyzdžiui, pagal Gardino kolegijos kroniką tą pačią 1696 m. naktį, kai buvo nuplėšti Švč. Mergelės Marijos, studentų globėjos, paveikslo apkaustai, K. J. Sapiegai sapne apsireiškė dama (*matrona*), kuri pranešė, kad neteko „suknelės“¹⁶.

Dėl to, kad daugumą valdų jiems dovanavo bajorai bei didikai, jėzuitų valdos dažniausiai priklausė vadinamųjų „žemės valdų“ kategorijai, kuriai visų pirma priklausė bajorų privatūs dvarai. „Žemės valdos“, kitaip nei valstybinės („karališkosios“), buvo laisvos nuo hibernos mokesčio bei pastovio prievolės – įpareigojimo suteikti kariuomenės daliniams nakvynę maršų metu ar parūpinti kariuomenei vietas žiemojimui („konsistencijas“). Tačiau realiai dažnai to nebuvo paisoma, kartais dėl objektyvių priežasčių, kartais dėl negebėjimo atskirti bažnytines valdas, dovanotas bajorų, nuo bažnytinių valdų, dovanotų valdovų, o kartais – dėl kariškių savivalės ar etmonų nepalankumo. Todėl jėzuitų vyresnybė itin stengėsi užtikrinti ordino valdų apsaugą nuo nedrausmingos kariuomenės. Bylinėjimasis teisme dėl žalos atlyginimo paprastai būdavo pasmerktas nesėkmei. Tai atskleidžia Kobylanų dvaro, priklausiusio Drohičino rezidencijai, pavyzdys¹⁷. Dvare apsisitojus LDK kariuomenės daliniams, jėzuitai kreipėsi į K. J. Sapiegą prašydami juos atleisti nuo kariuomenės pastovio prievolės. Paprastai etmonas patenkindavo tokius jėzuitų

¹² A. M a r i a n i, Aktywność jezuitkich kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną, *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasperek et al., Olsztyn–Tarnobrzeg, 2017, s. 142.

¹³ Konradas Terpilovskis (*Konrad Terpilowski*, 1691–1697) buvo kanclerio Dominyko Mykolo Radvilos kapelionas, o Stanislovas Belickis (*Stanisław Bielicki*) iš Lenkijos provincijos (1693–1696) priklausė pakancelerio Karolio Stanislovo Radvilos dvarui, žr. A. M a r i a n i, Aktywność jezuitkich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką, *Rocznik Lituanistyczny*, t. 1, 2015, s. 54.

¹⁴ Tai buvo Kristupas Pucilovskis (*Krzysztof Pucilowski*, 1696–1707), ten pat, p. 57.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Hist. collegii grodnensis, ARSI, Lituania 44, l. 120r.

¹⁷ Lankantis majorui Jonui Vainai (*Jan Woyna*) kilo gaisras, iki pamatų sunaikinęs dvarą. Jėzuitai Mielniko mieste pateikė protestą, kuriame nurodė patirtą žalą. Vaina buvo iškviestas į karo komisiją Vilniuje, tačiau bylos nagrinėjimas užtruko – procesas vyko ir kitais metais. Galiausiai komisija jėzuitams neskyrė jokios kompensacijos. Hist. residentiae drohicinensis, ten pat, Lituania 43, l. 103v–104r.

prašymus, bet dažnai sprendimą priimdavo per vėlai, kad galima būtų užkirsti kelią valdų nuniokojimui. 1691 m. K. J. Sapiegos protekcijos siekė Gardino, Oršos ir Polocko kolegijos¹⁸, po metų Vitebsko kolegija ir Minsko rezidencija¹⁹.

Dėl kariuomenės veiksmų labai daug sunkumų patyrė Pinsko kolegija²⁰. 1691 m. kolegijos prokuroras turėjo vykti į Varšuvą pas K. J. Sapiegą maldauti atleisti kolegijos valdas nuo prievolių. Tačiau kariuomenė nepaisė etmono universalso ir užėmė kitas kolegijos valdas, priversdama vykdyti prievoles. Tik etmonui pakartotinai įsakius, kariuomenės daliniai pasitraukė²¹. Po metų rektorius asmeniškai vyko pas K. J. Sapiegą, siekdamas gauti atitinkamas garantijas²².

Nepaisant privilegijuotos padėties, Brastos jėzuitai taip pat kentėjo nuo didžiojo etmono vadovaujamos kariuomenės piktnaudžiavimų ir smurto. 1689 m. kariškių vado Jono Klato (*Jan Klat*), vokiečių kilmės liuteronu, vadovaujamas dalinys pridarė žalos kolegijai priklausiusioje Derevnioje²³. 1690 m. spalį K. J. Sapiega atleido kolegijos valdas nuo kariuomenės pastovių prievolės ir kaip kompensaciją už patirtą žalą išdavė šiai institucijai 2 tūkst. auksinų asignaciją²⁴. Nepaklusniesiems kariškiams paskirtos griežtos bausmės: penki iš jų buvo nuteisti mirties bausme, tačiau, rektoriui paprašius, jiems suteikta malonė, įpareigojant vien tik sumokėti pinigines kompensacijas²⁵. Po metų etmonas atleido jėzuitų jurisdikos gyventojus nuo rinkliavų kariuomenei, nepaisydamas magistrato protestų²⁶.

Be valdų apsaugos, Sapiegų parama taip pat buvo labai reikšminga užtikrinant, kad būtų vykdomi jėzuitų institucijų fundaciniuose aktuose įrašyti įsipareigojimai ar įgyvendinamos naujų institucijų fundacijos. Tarp tokių institucijų paminėtina Minsko rezidencija. Mirus vienam iš jos fundatorių, Lietuvos didžiajam kancleriui Marcijonui Aleksandrui Oginskiui (*Marcjan Aleksander Ogiński*), fundacijos aktą 1690 m. užginčijo Aleksandras ir Kazimieras Dominykas Oginskiai. K. J. Sapiega tribunole palaikė savo pirmosios žmonos Kristinos Barboros iš Hlebavičių (*Krystyna Barbara z Hlebowiczów*, † 1695 m.), kurios sesuo Marcibelė Ona (*Marcybella Anna*, † 1681 m.) buvo pirmoji mirusiojo žmona,

¹⁸ Hist. collegii grodnensis, ten pat, l. 111r; Hist. collegii orsensis, ten pat, l. 133r–v, Hist. collegii polocensis, ten pat, l. 143v.

¹⁹ Hist. residentiae minscensis, ten pat, l. 122r; Hist. collegii vitebscensis, ten pat, l. 173v.

²⁰ Kariai išsireikalavo 2 tūkst. auksinų grynaisiais ir tiek pat grūdais. Po mėnesio uždėjo antrą 4 tūkst. auksinų dydžio kontribuciją, žr. Hist. collegii pinscensis, ten pat, l. 139r.

²¹ Ten pat, l. 139r–v.

²² Ten pat, l. 140v.

²³ Hist. collegii brestensis, ten pat, Polonia 56, l. 8r–v.

²⁴ Ten pat, l. 8v–9r.

²⁵ Ten pat, l. 101r.

²⁶ Ten pat, l. 101v.

ir jėzuitų interesus²⁷. Savo ruožtu K. J. Sapiega, kaip Neuburgų valdų (Neuburgo kunigaikštienės Liudvikos Karolinos Radvilaitės, paskutinės Biržų Radvilų giminės atstovės, o vėliau – jos mažametės dukters Elžbietos Augustos Wittelsbach, Neuburgo kunigaikštutės valdų) globėjas, po pakanclerio K. S. Radvilos įsiveržimo (1695 m.) į šias valdas (Slucko kunigaikštystę) prisidėjo prie jėzuitų įkurdinimo Slucke, kur 1696 m. Mariana Bekerienė iš Liskovskių (*Marianna z Łyskowskich Bekierowa*) fundavo jėzuitų misijų stoją. Etmonas atliko lemiamą vaidmenį įveikiant vietos ekonomo, kalvinisto Stanislovo Nezabitoivskio (*Stanisław Niezabytowski*) pasipriešinimą²⁸.

Jėzuitų ir Vilniaus vyskupo K. K. Bžostovskio santykiai buvo gana sudėtingi. K. K. Bžostovskis, kaip bažnyčios hierarchas, labai jautriai žiūrėjo į savo prerogatyvas. Dėl šios savybės jis kaip ordinaras konfliktuodavo su draugija dėl sielovados reikalų, o kaip akademijos kancleris – dėl viršenybės studentų atžvilgiu²⁹. Jėzuitų ir Sapiegų ryšys buvo gana artimas, o tuo pačiu metu – paskutiniajame XVII a. dešimtmetyje jėzuitai nepriklausė artimai K. K. Bžostovskio aplinkai. Pirmasis jėzuitas, vyskupo rūmų kapeionas, į Vilniaus vyskupo tarnybą priimtas tik 1706 m.³⁰ Tuo metu, kai įsiplieskė Vilniaus vyskupo konfliktas su Sapiegomis, K. K. Bžostovskį su Jėzaus draugija tiesiogiai siejo tik vienas vyskupui artimas žmogus – jo jaunesnysis brolis Antanas (1666–1718), kuris buvo palyginti neseniai įstojęs į jėzuitų ordiną ir dar neturėjo didesnės įtakos broliams³¹. Nuo pat pradžių jėzuitai siekė palaikyti gerus santykius su ordinaru. 1688 m. naujai paskirtam Vilniaus vyskupui panegirikas sukūrė tiek Vilniaus akademija, tiek Varšuvos kolegija, taip pat Minsko rezidencija³². Pastaroji dėkojo už fundaciją, kurią skyrė vyskupo tėvas,

²⁷ Hist. residentiae minsensis, ten pat, Lituania 43, l. 121r; A. R a c h u b a, Ogiński Marcyan Aleksander h. własnego (1632–1690), *Polski Słownik Biograficzny* (toliau – *PSB*), t. 23, 1978, s. 620. Apie Sapiegų ir Oginskių konfrontaciją dešimtajame XVII a. dešimtmetyje taip pat žr. G. S l i e s o r i ū n a s, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė...*, p. 94–101.

²⁸ Hist. domus tertiae probationis nesvisiensis, ARSI, Lituania 44, l. 139r. Taip pat žr. J. L e s i ņ s k i, Spory o dobra neuburskie, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. VI, 1996, s. 119–120; G. S l i e s o r i ū n a s, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė...*, p. 173–183.

²⁹ Apie kanclerio teises žr. L. P i e c h n i k, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, s. 40–42. K. K. Bžostovskio konfliktas su jėzuitais dėl prerogatyvų universiteto atžvilgiu nebuvo išskirtinis atvejis. Panašus ginčas vyko tarp Prahos arkivyskupo Ernesto Adalberto von Harracho ir Prahos jėzuitų. Apie tai žr. H. L o u t a n, *Converting Bohemia: Force and Persuasion in the Catholic Reformation*, Cambridge, 2009, p. 90–98. Apie E. A. Harrachą taip pat žr. A. C a t a l a n o, *La Boemia e la riconquista delle coscienze. Ernst Adalbert von Harrach e la Controriforma in Europa centrale (1620–1667)*, Roma, 2005.

³⁰ Tai buvo Andžėjus Odojskis (Andrzej Odojski), žr. A. M a r i a n i, *Aktywność jezuickich kapelanów prowincji litewskiej...*, s. 57.

³¹ Jis į draugiją įstojo 1684 m. Teologiją studijavo 1691–1695 m. Braneve ir Varšuvoje, žr. ARSI, Lituania 56, passim.

³² *Verus antistes et prudens senator* [...], Vilnae, 1687; *Gemmae pontificiae* [...], Varsaviae, 1688; *Secunda infulati honoris statio* [...], [Vilnae] 1687, žr. K. E s t r e i c h e r, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków, 1894, s. 398–399.

Trakų vaivada Kiprijonas Povilas Bžostovskis (*Cyprian Paweł Brzostowski*). Labai ma-loniai vyko vyskupo vizitas Nesvyžiuje 1688 m. liepos–rugpjūčio sandūroje. Šios vieš-nagės metu K. K. Bžostovskis buvo svetingai priimtas jėzuitų, kurie jo reikmėms, be kita ko, atidavė pirtį Rudavkos užmiesčio viloje. Vyskupas taip pat aplankė Šv. Mykolo bažnyčią ant Angelų kalno³³. Draugiškoje aplinkoje taip pat vyko kiti vyskupo vizitai į Nesvyžių, kaip antai 1694 m. kovo 13 d.³⁴, 1698³⁵, 1699³⁶ ir 1704 m.³⁷

Jėzuitų santykiai su vyskupu pablogėjo 1691 metais. Iš pradžių įtampa kilo dėl men-kai žinomo turto užrašymo Vilniaus akademijai. Vyskupas šį dovanotą turtą ketino pa-naudoti kitam tikslui³⁸. Jėzuitai pasiekė, kad dovanojimo aktas būtų įgyvendintas, tačiau vyskupas įsiseidė. Kovodamas su draugija K. K. Bžostovskis pasinaudojo tų metų pabai-goje Vilniuje kilusiomis riaušėmis, per kurias studentai išlaisvino kolegą iš miesto rotu-šės areštinės³⁹. Šie įvykiai paskatino reaguoti tiek Vilniaus vyskupą, tiek etmoną, o kartu ir Vilniaus vaivadą K. J. Sapiegą – jie viešai sugėdino rektorių Andrių Ribskį (*Andrzej Rybski*). Rektoriaus pademonstruotas nusižeminimas greitai nuramino etmoną ir jis at-šaukė grasinimą įkurdinti kariuomenę jėzuitų valdose. Tuo tarpu vyskupas, remdama-sis akademijos kanclerio prerogatyvomis, tvirtai stojo magistrato pusėn, reikalaujamas griežtai nubausti kaltininkus. Be to, jis apskundė jėzuitus karaliui, pareikšdamas, kad jų pastatytas malūnas pažeidžia karališkąją jurisdikciją⁴⁰. K. K. Bžostovskis prieš jėzuitus nukreiptą akciją tęsė viešėdamas Varšuvoje, nors Lenkijos karalystės dignitoriai bandė sušvelninti jo laikyseną⁴¹. 1692 m. vasario pradžioje Vilniaus jėzuitai išvyko pasitikti iš Lenkijos grįžtančio vyskupo, tačiau nebuvo jo priimti⁴².

Įtampa padidėjo dėl Užgavėnių proga akademijos sukurto teatro spektaklio, kuriame K. K. Bžostovskis įžvelgė prieš jo autoritetą nukreiptų aliuzijų. Spektaklio *Impia Selymi pietas* programėlė išliko iki mūsų dienų. Pagal Justo Lipsijaus (*Justus Lipsius*) veikalą *Monita et exempla politica* (Paryžius, 1605) parengtame siužete, kaip būdinga Užgavėnių

³³ Hist. collegii nesvisiensis, ARSI, Lituania 42-II, l. 251r–v.

³⁴ Ten pat, Lituania 43, l. 237v.

³⁵ Hist. collegii nesvisiensis, ten pat, Lituania 44, l. 135v–136r. Šiais metais vyskupas taip pat patvirtino kankinių Krescencijaus ir Viktorijos relikvijų, demonstruotų Šv. Mykolo bažnyčioje prie Nesvyžiaus, auten-tiškumą. Žr. Hist. domus tertiae probationis nesvisiensis, ten pat, l. 140r.

³⁶ Hist. collegii nesvisiensis, ten pat, l. 137v.

³⁷ Ten pat, l. 357v.

³⁸ Hist. collegii academici vilnensis, ten pat, Lituania 43, l. 165r–v.

³⁹ Ten pat, l. 165v–166r.

⁴⁰ Ten pat, l. 166r–v.

⁴¹ Laišką, kuriame išsakė paramą rektoriui, parašė Gniezno arkivyskupas Mykolas Radziejovskis, žr. ten pat, l. 167r.

⁴² Ten pat, l. 167v.

dramai, pasakojama apie rūmų intrigas, ambicijas ir valdžios troškimą⁴³. Vis dėlto sunku jame išvelgti užuominų į vyskupo elgesį, nors neatmestina, kad tam tikri fragmentai ar mums nežinomos interliudijos galėjo būti taip aiškinami. Dėl spektaklio vyskupas kreipėsi į rektorių reikalaudamas nubausti studijų prefektą ir retorikos profesorių⁴⁴. Jėzuitai teigė, kad dramoje nebuvo nieko pašaipaus ir tarpininkaujant pakancleriui K. S. Radvilai bandė paveikti K. K. Bžostovskio laikyseną⁴⁵. Per pakanclerio surengtą priėmimą rektorius priėjo prie vyskupo kartu su dviem autoritetingais ordino broliais, tačiau sulaukė piktos hierarcho reakcijos⁴⁶. Pagaliau balandžio 15 d. įsikišo jėzuitų provincijolas Paulius Bochenas (*Paweł Bochen*), kuris įkalbėjo vyskupą, kad šis leistų jam pačiam nubausti savo pavaldinius. Tik liko neišspręstas riaušės prie magistrato sukėlusių asmenų nubaudimo klausimas. Šiuo atveju jėzuitai nuosekliai gynė ordino imunitetą ir stengėsi atidėti jėzuitams nedraugiško vyskupo sprendimą, o tai dar labiau supykde K. K. Bžostovskį.

Be to, padėtį apsunkino tai, kad vienas jaunas jėzuitų mokytojas (magistras) nesunkiai sužeidė mokiniui kaktą. Šis epizodas nebūtų niekuo ypatingas, turint omenyje paskutiniaisiais XVII a. dešimtmečiais akademijai būdingą silpną drausmę⁴⁷. Tačiau vyskupas stjo nukentėjusiojo, kurio dėdė buvo Naugarduko kaštelionas Aleksandras Vaina-Jaseneckis (*Aleksander Woyna-Jasieniecki*), pusėn⁴⁸. Po šio įvykio K. K. Bžostovskis ėmėsi veiksmų: ginčydamas rektoriaus viršenybę, kuri, anot jo, sietina tik su smulkių nusižengimų tyrimais, vyskupas neteisėtai įkalino tariamus riaušių kaltininkus. Galiausiai teismo sprendimas, paskelbtas liepos 24 d., pasirodė esąs švelnus: akademijos atstovai buvo įpareigoti atsiprašyti magistrato, o magistrato atstovai – akademijos⁴⁹.

Etmono ir vyskupo konfliktas

Jėzuitų padėtis komplikavosi 1693–1694 m., kai kilo atviras etmono ir vyskupo konfliktas. Ši skirtis formavosi nepriklausomai nuo jėzuitų valios. Kaip žinia, konfliktas kilo dėl kariuomenės pastovių paskyrimo bažnytinėse valdose, kam prieštaravo vyskupas. Dar 1693 m. K. K. Bžostovskis, palaikomas karaliaus dvaro, reikalavo, kad kariuomenė

⁴³ *Dramat staropolski...*, s. 445–446.

⁴⁴ Hist. collegii academici vilnensis, ARSI, Lituania 43, l. 167v–168r.

⁴⁵ Pakanclerį lydėjo Plocko vyskupas nominatas Andrius Chrizostomas Zaluskis (*Andrzej Chryzostom Zaluski*) ir Rusios metropolitas Kiprijonas Žochovskis (*Cyprian Żochowski*), žr. ten pat, l. 168r.

⁴⁶ Ten pat.

⁴⁷ L. P i e c h n i k, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 3: *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach Potopu i okres kryzysu 1655–1730*, Rzym, 1987, s. 79–94.

⁴⁸ Hist. collegii academici vilnensis, ARSI, Lituania 43, l. 168v.

⁴⁹ Ten pat, l. 169r.

nustotų plėšikauti, kartu apkaltindamas K. J. Sapiegą seimelių nutraukinėjimu, neteisėtų suvažiavimų rengimu ir mokesčių pasisavinimu. Abiejų pusių nenuolaidumas privedė prie etmono ekskomunikos. Tai buvo kraštutinis ir tikriausiai ne iki galo apgalvotas žingsnis, dėl kurio konfliktas peržengė LDK ribas. Esant tokiai padėčiai, vienuolių dvasininkai atsидūrė tarp kūjo ir priekalo. Viena vertus, jų pareiga buvo palaikyti savo vyskupą, reikalavusį paskelbti apie ekskomuniką iš Vilniaus vienuolynų bažnyčių sakyklų. Kita vertus, vienuolijos baiminosi K. J. Sapiegos reakcijos, etmonas galėjo sužlugdyti jų dvarus skirdamas juose kariuomenei pastovius. Pažymėtina, kad vienuolijos stojo etmono pusėn.

Jėzuitų kolegijos metraštininkas į Romą siųsdavo išsamias ataskaitas apie įvykių eigą. Iš Varšuvos, kurioje lankėsi dėl 1693–1694 m. sandūroje turėjusio susirinkti Respublikos seimo, K. K. Bžostovskis Vilniaus vienuolynams atsiuntė apie ekskomuniką pranešantį ganytojišką laišką, kuris turėjo būti paskelbtas iš sakyklų. Kadangi dokumentas nebuvo antspauduotas vyskupo antspaudu, vienuoliai jo nepaviešino. Grįžęs iš Varšuvos, K. K. Bžostovskis balandžio 14 d. K. J. Sapiegai pagrasino prakeikimu, kuris galiausiai buvo paskelbtas po keturių dienų, sekmadienį, balandžio 18 d. Tai įvyko nepaisant to, kad balandžio 15 d. K. J. Sapiega išsiuntė į Romą savo apeliaciją⁵⁰. Pirmadienį, balandžio 19 d., K. K. Bžostovskis ragino vienuolynus paskelbti ekskomuniką ir pakvietė Vilniaus vienuolynų vyresnius atvykti į Vyskupų rūmus. Jėzaus draugijai atstovavo profesų namų prepozitas Paulius Bochenas, noviciato rektorius Jokūbas Hladovickis (*Jakub Hladowicki*) ir du jėzuitai iš Vilniaus akademijos. Susitikimo metu vyskupas pateikė du reikalavimus: kad vienuolynai paskelbtų ekskomuniką ir vengtų visų kontaktų su K. J. Sapiega. Į abu reikalavimus, remdamiesi draugijos privilegijomis, Sapiegos kreipimusi į Šventąjį Sostą ir tuo, kad vyskupas dėl savo veiksmų nesikonsultavo su vienuolių dvasininkais, jėzuitai atsakė neigiamai. Vyskupas nervingai reagavo į šią poziciją, kurios taip pat laikėsi bernardinai ir dominikonai. Netrukus K. K. Bžostovskis, grasindamas užginčyti jėzuitų kolicijos teisę (o tai reiškė ir teisę teikti kandidatą į bažnyčios klebonus – *ius presentandi*), paragino Šv. Jonų bažnyčios kleboną (*vicarius perpetuus*) paskelbti ekskomuniką. Rektorius Andrius Ribskis pasipriešino vyskupo spaudimui. Jėzuitų laikysena nebuvo savanoriška, nes K. J. Sapiega laiške rektoriui grasino nusiųsti kariuomenę į jėzuitų valdas, jei pastarasis nepasipriešins ekskomunikos paskelbimui savo bažnyčioje. Siekdamas gauti leidimą atidėti vyskupo sprendimą, rektorius išsiuntė ministrą Mykolą Viežchovskį (*Michał Wierzchowski*) pas Vilniaus katedros generalinį vikarą (K. K. Bžostovskis buvo išvykęs). M. Viežchovskis rėmėsi etmono į Romą iš-

⁵⁰ *Epistolae Stanislai Chochlowski, quondam Ordinis Franciscanorum in Conventu Vilnensi Guardiani, de Episcopo litigioso et seditionum in Ecclesia Dei, et in Republica concitato Constantino*, [Rigae] 1695, p. 38–39.

siūsta apeliacija, tuo pat metu buvo pasiėmęs su savimi etmono laiškus. Vikaras atsisakė išklausti jėzuitą.

Etmono dalyvavimas LDK sostinėje gegužės 6 d. vykusioje Šv. Apaštalų Pilypo ir Jokūbo šventėje dar labiau paaštrino ir taip įtemptą padėtį. Kai K. J. Sapiega kartu su Trakų ir Polocko vaivadamis Boguslavu Aleksandru Uniechovskiu (*Bogusław Aleksander Uniechowski*) ir Dominyku Mykolu Sluška (*Dominik Michał Sluszką*) įžengė į Šv. Jonų bažnyčią, klebonas nuėjo nuo altoriaus, o jo vietą užėmė jėzuitai tęsė pamaldas. Tuo pasinaudojo vyskupas, kuris Vilniaus popiežiškos seminarijos alumnams už dalyvavimą šioje liturgijoje iškėlė bylą. Vis dėlto, kai alumnato regentas Motiejus Milunskis (*Maciej Miłuński*) priminė apie popiežiaus privilegijas, vyskupas nebesiėmė savo žadėtų tolesnių veiksmų. Be to, buvo gautas ir primo Mykolo Radziejovskio (*Michał Radziejowski*) raštas dėl ekskomunikos sustabdymo, parengtas balandžio 26 d.⁵¹ K. K. Bžostovskis protestavo prieš tokį primo sprendimą, tačiau negalėjo pasipriešinti M. Radziejovskio rašto paskelbimui⁵². Vienuolijų vyresnieji vėl buvo iškviesti į Vyskupų rūmus. Šį kartą K. K. Bžostovskis jiems parodė nuncijaus Andrea Santakročės (*Andrea Santacroce*) raštą, kuriame teigia, kad vyskupas turi teisę skirti ekskomuniką, o vienuolijos privalo ją palaikyti. K. K. Bžostovskis pagrasino ekskomunikuoti vienuolijų vyresniusius, jei jie ir toliau priešinsis. Susirinkę vienuoliai paprašė atidėti šį sprendimą iki tol, kol Šventasis Sostas nenurodys, kaip turėtų elgtis vienuolijų dvasininkai ekskomunikos skelbimo klausimu.

Aptariamų įvykių kontekste dar kartą vertėtų pabrėžti, kad jėzuitams Vilniuje reikavimas paskelbti ekskomuniką kėlė rūpesčių pirmiausia dėl patiriamo Sapiegu spaudimo. Jo nebuvo galima išvengti, net jei tai būtų daręs draugijai nepriklausantis asmuo, kaip antai Šv. Jonų bažnyčios klebonas. Palyginti su Vilniumi, visai kitokia padėtis susiklostė Nesvyžiuje, kur, kaip ir Šv. Jonų bažnyčios atveju, jėzuitų Dievo Kūno bažnyčia tuo pat metu vykdė parapijos šventovės funkcijas. Kadangi Nesvyžiaus kolegijos valdų globėjai buvo Radvilos, ekskomunikos paskelbimo problema nekilo: etmono ekskomuniką iš sakyklos paskelbė kunigas Povilas Olekševičius (*Paweł Olekszewicz*)⁵³.

Susidūręs su tvirta Vilniaus vienuolynų opozicija, K. K. Bžostovskis bandė suskaldyti jų dvasininkų vienybę. Netrukus po susitikimo su Vilniaus vyskupu ordinaru Benediktas Jonas Žuchovskis (*Benedykt Jan Żuchowski*), titulinis Malos (graik. *Μαλλός*) vyskupas ir Žemaičių vyskupas sufraganas, siūlė jėzuitams kreiptis į K. K. Bžostovskį su prašymu išskirti draugiją iš vienuolijų, kurias vyskupas ketino ekskomunikuoti. Jėzuitai

⁵¹ Ten pat, p. 51–54.

⁵² Anot jėzuitų metraštininko, Sapiegu sargybiniai žiūrėjo, kad niekas nedrįstų plėsti ant bažnyčios durų pritvirtintų manifestų, žr. *Hist. collegii academici vilmensis, ARSI, Lituania* 43, l. 192r.

⁵³ *Hist. collegii nesvisiensis*, ten pat, l. 238r.

atsisakė tai daryti, pabrėždami, jog neketina laikytis atskirai nuo kitų vienuolijų. Tuomet K. K. Bžostovskis paskleidė gandą, kad jėzuitai, nepaisydami kitų kongregacijų, bando savarankiškai su juo susitarti. Jėzuitams apie tai pranešė dominikonai, sužinoję apie pranciškonams adresuotą privatų Vilniaus vyskupo laišką. Šie gandai kėlė susirūpinimą ir Sapiegų šalininkų gretose – tuo galima paaiškinti Polocko vaivados D. M. Sluškos vizitą pas rektorių A. Ribskį⁵⁴. Esant tokiai padėčiai, Vilniuje buvo paskelbtas M. Radziejovskio šaukimas abiem ginčo pusėm atvykti į primo teismą. Kaip žinia, Gniezno arkivyskupo bandymas tarpininkauti nepavyko dėl K. K. Bžostovskio užsispyrimo⁵⁵.

Kitas vyskupo žengtas žingsnis – prakeikimo skyrimas rektoriui A. Ribskiui, teologijos profesoriui Andriui Kriūgeriui (*Andrzej Krüger*) ir etmono rūmų kapelionui J. Ozemblovskiui. K. K. Bžostovskis kaip papildomą pretekstą pasitelkė per Jurgio Domyko Daumanto (*Jerzy Dominik Dowmont*), iš Maskvos grįžtančio Abiejų Tautų Respublikos pasiuntinio, vizitą kilusį ginčą. Vyskupas pareikalavo, kad J. D. Daumantą lydėjęs jėzuitų misionierius, kurio pavardė nežinoma, pateiktų vadinamąjį *fructus missionis*, t. y. misionieriaus veiklos rezultatų aprašymą. Vienuoliui, įpareigotam tokį dokumentą atskleisti tik savo viršininkams, atsisakius tai padaryti, vyskupas nusprendė visiems jėzuitams atšaukti leidimą vykdyti misijinę veiklą vyskupijoje. Liepos 12 d. K. K. Bžostovskis jėzuitų bažnyčioms paskelbė interdikta, kuriuo uždraudė klausyti išpažinčių ir sakyti pamokslus⁵⁶. Susiklosčius tokioms sąlygoms, jėzuitai sukviėtė pasitarimą, kurio metu nusprendė uždaryti bažnyčias. Tačiau nepakluso draudimui vykdyti misijinę veiklą.

Pabrėžtina, kad vykstant konfliktui su K. K. Bžostovskiu, jėzuitai K. J. Sapiegos garbei pastatė teatro spektaklį. Jį sukurti paakino etmono vadovaujama lietuvių dalinių ir turkų korpuso mūšis, įvykęs 1694 m. spalio 6 d. prie Podolės Kameneco. Akivaizdžiai pervertindamas tikrąją pasiektos pergalės reikšmę, nežinomas scenarijaus autorius sugretino K. J. Sapiegą su Jonu Huniadiu (*János Hunyadi*)⁵⁷. Taigi jėzuitai įsiliejo į Sapiegų propagandinę veiklą, taip, tikėtina, suerzindami vyskupą. Be to, 1695 m. pradžioje etmonas mainais už nepalaužiamą jėzuitų laikyseną ėmėsi akademijos valdų apsaugos⁵⁸.

Tais pačiais metais K. K. Bžostovskis buvo priverstas panaikinti interdikta vienuolijoms. Tam įtakos turėjo pasikeitusi nuncijaus A. Santakročės laikysena. Dabar nuncijus pareiškė, kad anksčiau palaikė K. K. Bžostovskio poziciją, nes stokojo išsamios informacijos. Išgirdusios šią naujieną, vienuolijos ėmė siekti interdikto panaikinimo. Vysku-

⁵⁴ Hist. collegii academici vilmensis, ten pat, l. 192v.

⁵⁵ M. S a w i c k i, min. veik., p. 394–396.

⁵⁶ *Epistolae...*, p. 84–85.

⁵⁷ Scenarijus kurtas pagal Jeano de Bussièreso parengtą vadovėlį *Flosculi historiarum*. Vadovėlis pirmą kartą išleistas 1649 m. Lione. Fragmentas apie J. Huniadį papildė vadovėlį, pradedant antruoju leidimu (Lionas, 1651, p. 291), žr. *Dramat staropolski...*, s. 449–450.

⁵⁸ Hist. collegii academici vilmensis, ARSI, Lituania 43, l. 194r.

pas atsakė esąs pasirengęs tai padaryti su sąlyga, kad vienuoliai prisieks ateityje laikytis ordinario nuomonės. Išgirdusios tokį sunkiai suvokiamą reikalavimą, vienuolijos kreipėsi į nuncijų, kuris pareiškė, kad ordinaras neturįs teisės reikalauti tokios priesaikos. Taigi matome, kad šį kartą nuncijus ryžtingai palaikė vienuolijų poziciją⁵⁹.

Gerėjant vienuolijų padėčiai, mažėjo įtampa ir tarp K. K. Bžostovskio bei K. J. Sapiegos. Abiejų stovyklų suartėjimą paskatino pasikeitusi politinė situacija Jono III Sobieskio valdymo pabaigoje ir tarpuvaldžiu po jo mirties (1696 m. birželio 17 d.)⁶⁰. 1695 m. lapkričio 24 – gruodžio 2 d. Varšuvoje vyko derybos tarp ginčo šalių dėl susitaikymo. Vis dėlto parengtą susitarimo projektą paskutiniu momentu Vilniaus vyskupas atsisakė pasirašyti⁶¹. Tam tikrą vaidmenį užbaigiant vyskupo ir etmono ginčą atliko naujasis apaštališkasis nuncijus Džovanis Antonijus Davia (*Giovanni Antonio Davia*), pradėjęs eiti pareigas 1696 m. pavasarį⁶². Jam globojant 1696 m. spalio 6 d. Varšuvoje tarp vyskupo ir etmono buvo sudarytas galutinis susitaikymo susitarimas⁶³. Prieš jį sudarant, 1696 m. sausį, per Trijų karalių šventę, Vilniaus kapitula ir etmonas pasirašė atskirą susitarimą. Vyskupas šioje ceremonijoje nedalyvavo (taip pat ir pasirašant susitaikymo susitarimą Varšuvoje), nes tuo metu buvo išvykęs į Romą. Vilniaus susitarimo sudarymo proga K. J. Sapiega surengė priėmimą jėzuitų profesų namų refektoriuje⁶⁴. Etmono ir vyskupo susitikimas įvyko po metų Lukiškėse, akademijai priklausiusioje viloje⁶⁵.

Nepaisant atšaukto interdikto vienuolijoms ir laikinai pagerėjusių santykių su K. J. Sapiega, K. K. Bžostovskis tebedarė jėzuitams įvairias kliūtis. Rūpesčių jiems kėlė, pavyzdžiui, atsisakymas įšventinti į kunigus, privertęs jėzuitus 1695 m. vykti pas Žemaičių

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Apie *interregnum* žr. K. Piwarski, *Das interregnum 1696/1697 in Polen und die politische Lage in Europa, Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*, red. J. Gierowski, J. Kalisch, Berlin, 1962, S. 9–44; S. Orszulik, *Kultura polityczna szlachty w świetle pism politycznych bezkrólewia 1696/97, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, rocz. XXXVII, 1982, nr. 3–4, p. 207–218; tas pats, *Polemika wokół kandydatury Sobieskich do korony w okresie bezkrólewia 1696/97*, ten pat, t. XXXV, 1980, nr. 2, p. 341–349; L. Częściak, *Ostatnie lata panowania Jana III oraz bezkrólewie i wolna elekcja po jego zgonie w świetle pamiętników Mongrilloną*, ten pat, nr. 2, p. 337–340; S. Orszulik, *Polemika wokół związków wojskowych (koronnego i litewskiego) w okresie bezkrólewia po śmierci Jana Sobieskiego*, ten pat, t. XLVII, 1992, nr. 1–2, p. 223–230.

⁶¹ G. Sliēsoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė...*, p. 184–185.

⁶² *Epistolae...*, p. 102–103. D. A. Davia'o pastangas tarpininkauti atskleidžia jo korespondencija, žr. *Acta Nuntiatuřae Polonae*, t. 37: *Giovanni Antonio Davia (1696–1700)*, vol. 2: (23 VI 1696 – 18 V 1697), wyd. W. Kęder, Kraków, 2010.

⁶³ G. Sliēsoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė...*, p. 220.

⁶⁴ *Hist. domus professae vlnensis*, ARSI, Lituania 44, l. 192r.

⁶⁵ *Hist. collegii academici vlnensis*, ten pat, l. 196v.

vyskupą Joną Jeronimą Krišpiną-Kiršenšteiną (*Jan Hieronim Kryszpin-Kirszensztejn*)⁶⁶. Po metų, gavę neigiamą Vilniaus sufragano Jono Mikalojaus Zgerskio (*Jan Mikolaj Zgierski*) atsakymą, jėzuitų scholastai nuvyko į Pultuską pas Plocko vyskupą Andrių Chrizostomą Zaluskį⁶⁷. Tik 1697 m. K. K. Bžostovskis sutiko jėzuitus išsventinti⁶⁸. Nurodytu laikotarpiu Vilniaus vyskupas taip pat priešinosi naujų jėzuitų fundacijų steigimui. Pavyzdžiui, 1696 m. jis bandė įkalbėti Marianą iš Lyskovskių Bekerienę atsisakyti planų funduoti jėzuitų misiją Slucke, pirmenybę teikdamas pijorams, o ne tėvams jėzuitams⁶⁹. Praėjus trejiems metams, apkaltino jėzuitus pastačius Šv. Dvasios bažnyčią be jo sutikimo⁷⁰.

Siekiant atskleisti visą vaizdą, verta pridurti, kad dėl K. K. Bžostovskio ir Jėzaus draugijos konflikto jėzuitų patronato teisė buvo tapusi opiu klausimu ir kitoms Vilniaus vyskupijos bažnyčioms. Šiame kontekste paminėtinas Nesvyžius, kur Dievo Kūno bažnyčia tuo pat metu buvo ir parapijos šventovė. Taip kaip ir Šv. Jonų bažnyčioje Vilniuje –, Radvilų mieste vietos kolegijos rektorius teikė klebono, kuriam priklausė Šv. Petro koplyčia, kandidatūrą. Vyskupas, kuris akademijos atveju mėgino užginčyti jėzuitų patronato teisę į Šv. Jonų bažnyčią, neprieštaraudamas pripažino panašias Nesvyžiaus rektoriaus prerogatyvas. Tai atskleidžia jau minėta 1688 m. vyskupo vizitacija, kurios metu ordinaras apsiribojo tik Šv. Petro koplyčios lankymu, nereikalaudamas atidaryti tabernakulio jėzuitams priklausančiame pagrindiniame altoriuje⁷¹. Daug griežčiau elgėsi Jonas Gžimalovskis (*Jan Grzymałowski*), Naugarduko dekanas ir Klecko klebonas, kuris 1700 m. savo eilinės vizitacijos metu skundėsi, kad atsisakyta jam atidaryti tabernakulį, kuriame, kaip pabrėžė, laikytas ligonių patepimo sakramentas. Viskas tuo ir baigėsi, nes K. K. Bžostovskis daugiau šio klausimo nekėlė. Lietuvos provincijolas Tobijus Arentas (*Tobiasz Arent*) vis dėlto priminė broliams, kad po daugybės nesusipratimų su ordinaru derėtų elgtis atsargiai⁷². Kitaip vyskupas elgėsi dėl Šv. Stanislovo Kostkos altarijos, įsteigtos Nesvyžiaus bažnyčioje: 1705 m. jis patvirtino klebono pasiūlytą kandidatą į altaristos pareigas, nepaisydamas to, kad pagal fundacijos aktą kolicijos teisė priklausė rektoriui⁷³.

⁶⁶ Ten pat, I. 194v.

⁶⁷ Ten pat, I. 196v.

⁶⁸ Ten pat, I. 197r.

⁶⁹ Hist. domus tertiae probationis nesvisiensis, ten pat, I. 139r.

⁷⁰ Jėzuitai atskleidė ordino vadovybės ir geradarių susirašinėjimą, įrodantį, kad prašyta vyskupo pritarimo. Žr. Hist. residentiae slucensis, ten pat, I. 280r.

⁷¹ Hist. collegii nesvisiensis, ten pat, Lituania 42-II, I. 251r–v.

⁷² Ten pat, Lituania 44, I. 353v.

⁷³ Ten pat, Lituania 45, I. 38r.

Respublikonų opozicijos formavimosi laikotarpis

Antroje dešimtojo dešimtmečio pusėje jėzuitams svarbiausia buvo apsaugoti savo valdas nuo besikuriančios ginkluotos antisapieginės opozicijos. 1696 m. Grigaliaus Antano Oginskio (*Hrehory Antoni Ogiński*) vadovaujami į konfederaciją susijungę LDK kariuomenės daliniai, veikę Lietuvos Brastos vaivadijoje, užėmė Brastos kolegijos valdas⁷⁴. Metraštininkas su pasitenkinimu pažymėjo, kad etmonui ištikimiams daliniams konfederatus palaužus, K. J. Sapiega į miestą įvažiavo kaip nugalėtojas ir nuvyko į padėkos mišias jėzuitų bažnyčioje, per kurias sugiedota *Te Deum*⁷⁵. Po pusantrų metų, 1698 m. pradžioje, G. A. Oginskis paskatino antisapieginį judėjimą Žemaitijoje. Kariuomenės daliniai, kurie šį kartą sukėlė maištą prieš etmoną, savo stovyklą įkūrė Sapiegu valdose Skuode ir Kretingoje⁷⁶. Šalia esantys Kražių ir Pašiaušės kolegijų dvarai, kaip antai Barštyčiai, tuo metu turėjo išlaikyti tris susikonfederavusios kariuomenės vėliavas. Jėzuitų bandymai atlaisvinti savo valdas nuo jose įsikūrusių konfederatų nedavė rezultatų – konfederatai atsisakė pasitraukti⁷⁷. Jėzuitų kronikininkai pažymėjo, kad G. A. Oginskio pavaldiniai padarė žalos taip pat ir Vilniaus jėzuitų noviciatui⁷⁸. Šiame kontekste pabrėžtina, kad ir K. J. Sapiegos teikta jėzuitų valdų globa kartais keldavo rūpesčių: Oršos jėzuitai atlaisvino savo valdas nuo kariuomenės pastočių 1696 m. tik po to, kai sumokėjo išpirką⁷⁹. Tais pačiais metais etmonas išdėstė kariškių būrį Pašiaušės kolegijos valdose⁸⁰.

Augusto II valdymo pradžioje jėzuitų ir etmono artumą lėmė ne tik poreikis apsaugoti ordino valdas, bet ir savitas interesų bendrumas, kurį paskatino vadinamosios koekvacijos perspektyva⁸¹. Dėl įvairių priežasčių tiek Sapiegos, tiek jėzuitai buvo nusiteikę prieš šią iniciatyvą: pirmieji dėl to, kad nenorėjo prarasti pranašumo bajorų

⁷⁴ Apie G. A. Oginskio veiklą žr. A. S o w a, T. W a s i l e w s k i, Ogiński Grzegorz (Hrehory) Antoni h. własnego (zm. 1709), *PSB*, t. XXIII, 1978, s. 604.

⁷⁵ Hist. collegii brestensis, ARSI, Polonia 56, l. 272r–v.

⁷⁶ A. S o w a, T. W a s i l e w s k i, min. veik., p. 604.

⁷⁷ Karolis Bialozoras, konfederacijos kanceliarijos rengentas, rektoriui Jonui Belskiui esą atsakęs: *Flevit olim S. Petrus, nunc flet S. Ignatius*, žr. *Kražių kolegijos istorijos ir veiklos paminklai*, t. 1: *Kražių kolegijos šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos archyve Romoje / Fontes Collegii Crosensis qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur*, d. 1: 1608–1700, parengė Ž. Nedzinskaitė, D. Antanavičius, Vilnius, 2019, p. 403–404.

⁷⁸ Hist. domus primae et secundae probationis vlnensis, ARSI, Lituania 44, l. 202v.

⁷⁹ Taip nutiko 1696 m. Oršoje, kur jėzuitai išmokėjo 100 imperialų, žr. Hist. collegii orsensis, ten pat, l. 144r.

⁸⁰ Hist. collegii possaviensis, ten pat, l. 170r.

⁸¹ G. S l i e s o r i ū n a s, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisių suluginimo – *coaequatio iurium* – įstatymo priėmimas 1697 m., *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, sud. Z. Kiaupa et al., Vilnius, 1997, p. 325–338; J. W o l i ņ s k i, Koekwacja praw na Litwie 1697 r., *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.*, red. J. Gierowski, Warszawa, 1965, s. 189–192.

atžvilgiu⁸², antrieji dėl to, kad Lietuvos ir Lenkijos teisių sulyginimas (koekvacija) galėjo reikšti didesnes finansines prievoles valstybei. Neigiamai dėl teisių sulyginimo pasisakė Kražių ir Polocko kolegijų metraštininkai⁸³. Kalbant apie pirmąją instituciją, jėzuitų pažiūroms įtakos turėjo G. A. Oginskio būrių veiksmai. Tuo tarpu Polocko jėzuitų padėtis buvo savitesnė: Polocko kolegijos žemės valdos, kitaip nei daugumos kitų jėzuitų institucijų Lietuvoje žemės valdos, neturėjo vadinamojo „žemės valdų“ statuso, t. y. buvo suteiktos ne bajorų, o valdovo. Iš to kilo Polocko jėzuitų ypatingas domėjimasis valstybinių („karališkųjų“) valdų mokėto hibernos mokesčio klausimais⁸⁴.

Sapiegų ir respublikonų priešprieša taip pat turėjo įtakos turtiniams ginčams, į kuriuos buvo įtrauktos tam tikros jėzuitų institucijos. Labai garsiai nuskambėjo Vilniaus noviciato namų ir Krasnoselsko seniūno Kazimiero Kmitičiaus (*Kazimierz Kmicic*) teismo procesas. Ginčas vyko dėl 4 tūkst. imperialų sumos, sudarančios dalį 30 tūkst. auksinų depozito, kurį Samuelis Kmitičius, Kazimiero tėvas, davė rektoriui Baltazarui Dankvartui (*Baltazar Dankwart*). Kai antrasis Samuelio sūnus, jėzuitas Adomas Stanislovas, šią sumą, kaip jam priklausančią tėvonijos dalį, paskyrė ordinui, K. Kmitičius tam pasipriešino ir Breslaujos kaptūriniam teisme pradėjo procesą prieš noviciato namus, tuo pat metu grasindamas užimti jėzuitams priklausiusį Pelikanų dvarą⁸⁵. 1698 m. jėzuitai susidūrė su tribunolo maršalo Mykolo Kazimiero Kocielo (Katilo) (*Michał Kazimierz Kociell*), K. J. Sapiegos priešininko, nepalankumu⁸⁶. Bylos nagrinėjimas buvo perkeltas iš Vilniaus į Minską. Jėzuitai baiminosi, kad čia tribunolo deputatus bus galima lengviau papirkti, nes į Minską jų susirinko mažiau, be to, jėzuitams čia buvo kebliau stebėti bylos eigą. Krasnoselsko seniūnas iš tikrųjų Minske sulaukė jam palankaus tribunolo sprendimo⁸⁷. Tik 1699 m. viduryje vyskupui K. K. Bžostovskiui, etmonui K. J. Sapiegai ir Polocko vaivadai D. M. Sluškai užtarus, jėzuitams pavyko perkelti bylos nagrinėjimą atgal į Vilnių. Šį kartą tribunolas, kurio posėdžiams pirmininkavo ilgametis Sapiegų šalininkas, nors tuo metu jau ieškojęs suartėjimo su respublikonais, Mykolas Kazimieras Daumantas Siesickis (*Michał Kazimierz Dowmont Siesicki*)⁸⁸, pripažino jėzuitų teisumą ir panaikino

⁸² Galiausiai K. J. Sapieha 1698 m. sausio 28 d. sutiko su koekvacija. Apie tai žr. A. R a c h u b a, Sapieha Kazimierz Jan Paweł h. Lis (ok. 1642–1720), *PSB*, t. XXXV, 1994, s. 42.

⁸³ *Kražių kolegijos istorijos ir veiklos paminklai*, p. 404; Hist. collegii polocensis, ARSI, Lituania 44, l. 165r.

⁸⁴ S. Z a ł ę s k i, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków, 1905, s. 187–191, 207–208.

⁸⁵ Hist. domus primae et secundae probationis vilnensis, ARSI, Lituania 44, l. 202r.

⁸⁶ Žr. J. G i e r o w s k i, Kociell Michał Kazimierz h. Pelikan (zm. 1722), *PSB*, t. XIII, 1967–1968, s. 224; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794 Spis*, pod red. A. Rachuby, Warszawa, 2004, s. 28.

⁸⁷ Hist. domus primae et secundae probationis vilnensis, ARSI, Lituania 44, l. 203r–v.

⁸⁸ *Deputaci...*, s. 31; A. R a c h u b a, Siesicki (właściwie Dowmont Siesicki) Michał Kazimierz h. Bawoła Głowa (zm. 1713), *PSB*, t. XXXVII, 1996, s. 369–372.

jiems keliamus kaltinimus. Šioje byloje ordinui ypač padėjo Vilniaus žemės teismo raštininkas Mykolas Koščicas (*Michał Koszycze*)⁸⁹.

Tuo metu Sapiegų protekcijos galia jau ėmė menkti. Tai rodo Polocko kolegijos, kurią respublikonai 1698 m. apkaltino bendradarbiaujant su etmonu, pavyzdys. Vienuolių santykiai su vietos bajorais, pasisakančiais tiek prieš Sapiegas, tiek prieš Polocko vaivadą D. M. Slušką, nuo tarpuvaldžio laikų buvo įtempti, pirmiausia dėl finansinių priežasčių. Šiame kontekste reiktų vertinti jėzuitų nusiskundimus dėl rimties stokojusio seimelio, vykusio jų bažnyčioje Didijį trečiadienį ir pratęsto kitą dieną. Savo ruožtu bajorams nepatiko bulės *In coena Domini* skaitymas – pagal tradiciją tai buvo daroma Didijį ketvirtadienį: juos ypač papiktino fragmentas, kuriame buvo kalbama apie bandyumus apriboti bažnyčios valdas⁹⁰. Kitame, 1698 m. lapkritį vykusiam seimelyje kilo muštynės ir buvo pralietas kraujas, dėl to jėzuitai kelioms dienoms uždarė bažnyčią⁹¹. Jėzuitų padėtis dar pablogėjo vietos bajorams įsiveržus į Paludovicų, Motyrino, Zahačės, Nauličų, Chocievičių ir Ivansko valdas⁹². Nepasitikėjimas jėzuitais dar labiau išaugo dėl šių įvykių: rektorius Mikalojaus Zewelos (*Mikolaj Zewella*) išvykimo į Vilnių, o jam sugrįžus, Vilniaus žemės teismo raštininko M. Koščico vizito, kurio metu šis Sapiegų šalininkas tariamai perdavęs rektoriui pinigų vietos bajorijai papirkti. Anot jėzuitų metraštininko, vietos jėzuitų vyresnysis vyko į Vilnių, kad aptartų su teisininkais būdus, kaip dvarams išvengti hibernos mokesčio. Tuo tarpu M. Koščicas, keliaudamas į Vitebską rinkti savo turto nuomos mokesčių, apsistojo Polocke norėdamas apžiūrėti palaimintojo Juozapato Kuncevičiaus (*Jozafat Kuncewicz*) relikvijas. Jį kaip draugijos geradarį rektorius pakvietė papietauti. Šis susitikimas, kuriame dalyvavo tik vienas liudininkas, t. y. kolegijos prokuroras, įvyko ketvirtadienį, jėzuitams išvykus rekreacijai⁹³. Nors nurodyta Vilniaus raštininko kelionės priežastis gali pasirodyti esanti mažai įtikinama, pastebėtina, kad M. Koščicas, vėliau tapęs trečiosios probacijos jėzuitų namų Vilniuje ir altarijos Šv. Jonų bažnyčioje fundatoriumi ir Slanimo rezidencijos rėmėju⁹⁴, jau dešimtajame XVII a. dešimtmetyje buvo labai artimas jėzuitams⁹⁵. Bajorų įtarimus išsklaidė tik Polocko žemės teismo raštininko Damijono Ripinskio (*Demian Rypiński*)

⁸⁹ Hist. domus primae et secundae probationis vlnensis, ARSI, Lituania 44, l. 205r–207r.

⁹⁰ Bulės fragmentas: „Mes smerkiame ir prakeikiame visus, kurie draudžia aprūpinti Romos dvarą maistu, taip pat tuos, kurie varžo dvasininkų pajamas, nepaisant jų pozicijos, ordino, kilmės ir pašaukimo, net jeigu tai būtų vyskupai, karaliai ar netgi imperatoriai“, žr. Hist. collegii polocensis, ten pat, l. 163r.

⁹¹ Ten pat, l. 163v–164r.

⁹² Ten pat, l. 164r.

⁹³ Ten pat, l. 164v.

⁹⁴ S. Z a ł ę s k i, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, s. 1649, 1671.

⁹⁵ Jo brolis Vaclovas palaidotas 1697 m. Šv. Kazimiero bažnyčioje Vilniuje, žr. Hist. domus professae vlnensis, ARSI, Lituania 44, l. 193r.

priesaika⁹⁶. Atsidūrę tokioje sudėtingoje padėtyje ir negalėdami pasinaudoti K. J. Sapiegos protekcija, Polocko jėzuitai stengėsi Varšuvoje išsirūpinti kolegijos atleidimą nuo hibernos mokesčio. Antisapieginės opozicijos veiksmai ir saksų kariuomenės išdėstymas LDK 1699 m. parodė, kad vienintelis būdas pasiekti šį tikslą – įrodyti, jog kolegijos valdos yra „žemės valdų“ pobūdžio⁹⁷, t. y. gautos bajorams dovanojus savo privačias valdas (tada ir joms taikytos prievolės turėjo būti analogiškos toms, kuriomis buvo apdėti bajorų dvarai).

Šiaurės karo laikotarpis

Pralaimėję mūšį prie Valkininkų Sapiegos (1700 m. lapkričio 18 d.) prarado įtaką ir veiksmų laisvę. Jėzuitams, atsižvelgiant į jų santykių su antisapiegine opozicija pastutiniaisiais XVII a. metais patirtį, politinės padėties pasikeitimai kėlė nuogaštavimų dėl ordino valdų saugumo⁹⁸. Be to, jėzuitų metraštininkams antipatiją sukėlė Lietuvos didžiojo arklidininko Mykolo Pranciškaus Sapiegos nužudymas⁹⁹. Susilpnėjus ligšiolinių globėjų pozicijai, jėzuitai buvo priversti ieškoti naujų. Tokias pastangas liudija kanclerio K. S. Radvilos ir Jonušo Antano bei Mykolo Servacijaus Višnioveckių paramos siekusios Brastos kolegijos pavyzdys¹⁰⁰. K. S. Radvila, būdamas Nesvyžiaus ordinatu, palaikė artimus ryšius su šiame mieste įsikūrusia kolegija ir trečiosios probacijos namais, o per K. J. Sapiegos ir respublikonų konfliktą laikėsi nuosaikiai, vis dėlto pamažėle linko prie pastarųjų, pirmiausia dėl ginčo su Sapiegomis dėl Neuburgų valdų¹⁰¹. Iš respublikonų stovyklos vadų jėzuitams artimiausiu laikytinas M. S. Višnioveckis, kuris dėl giminystės ryšių su Dolskiais buvo Pinsko kolegijos geradarys¹⁰². Kunigaikštis po to, kai 1700 m. balandžio 25 d. Vilniuje buvo užpultas girtų K. J. Sapiegos sargybinių, savo ir brolio išgelbėjimą priskyrė šv. Pranciškaus Ksavero užtarimui ir jo garbei Vilniaus šv. Jonų bažnyčioje pakabino padėkos lentelę (votą)¹⁰³.

⁹⁶ Hist. collegii polocensis, ten pat, l. 165r.

⁹⁷ Ten pat, l. 165v–169r.

⁹⁸ Dėl to nuogaštavo, pavyzdžiui, Gardino kolegijos metraštininkas, žr. Hist. collegii grodnensis, ten pat, l. 333v.

⁹⁹ Hist. collegii academici vilnensis, ten pat, l. 415r.

¹⁰⁰ Ten pat.

¹⁰¹ A. R a c h u b a, Radziwiłł Karol Stanisław h. Trąby (1669–1719), *PSB*, t. XXX, 1987, s. 242–243.

¹⁰² I. C z a m a ņ s k a, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań, 2007, s. 368, 409.

¹⁰³ Hist. collegii academici vilnensis, ARSI, Lituania 44, l. 415v–416r; L. P i e c h n i k, *Dzieje Akademii*, t. 3, s. 97.

Nors jėzuitai stengėsi gauti kitų didikų palaikymą, K. J. Sapiega tebeapsitikėjo draugija kaip institucija. 1701–1702 m. sandūroje lankydamasis Varmijoje, palaikė artimus ryšius su Branevo kolegija. Čia 1702 m. rūmų kapelionas J. Ozemblovskis etmono vardu įnešė depozitą¹⁰⁴. Braneve taip pat iškilmingas egzėkvijas už savo pirmąjį vyrą Juozapą Boguslavą Slušką (*Józef Bogusław Słuska*) surengė Teresė iš Gosievskių Sapiegienė (*Teresa z Gosiewskich Sapieżyna*), antroji K. J. Sapiegos žmona¹⁰⁵. K. J. Sapiega kiek įmanoma stengėsi apsaugoti Brastos kolegijos valdas. 1703 m., nors ir negalėjo užkirsti kelio švedų plėšikavimams, įteikė jėzuitams 500 auksinų auką¹⁰⁶. 1702 m., etmonui tarpininkaujant, švedai išlaisvino Naugarduko vicerektorių Kazimierą Delavalį (*Kazimierz Delavalle*)¹⁰⁷.

Tačiau Sapiegų palankumo jėzuitams gestai nebedarė esminio poveikio. Įvykiai Vilniuje 1702 m., per pirmąją švedų okupaciją aiškiai rodė ribotą Sapiegų įtaką Šiaurės karo laikotarpiu¹⁰⁸. Balandžio 5 d. Vilnių užėmę švedai elgėsi atsargiai, nes nenorėjo prieš save nuteikti miesto gyventojų¹⁰⁹. Nors švedų kariuomenė buvo mieste, bažnyčiose toliau buvo rengiamos priešvėlykinės pamaldos. Kai kurie švedų karininkai iš smalsumo netgi klausėsi jėzuitų bažnyčiose atliekamų gedulingų giesmių ir būdavo priimami refektoriuje¹¹⁰. Padėtis pasikeitė po Šv. Velykų (balandžio 16 d.), kai Liudviko Pociėjaus (*Ludwik Pociąg*) vadovaujami respublikonai įsiveržė į miestą. Švedų duomenimis, kautynėse žuvo 67 jų kariai (nors respublikonų platintose žiniuose apie jas buvo skelbiama net apie 700 žuvusių švedų), galiausiai švedai išvyjo iš miesto L. Pociėjaus karius. Įpykę dėl šio užpuolimo švedai pradėjo daryti kratas vienuolynuose, ieškodami ten paslėptų lobių. Dar labiau jėzuitų padėtį apsunkino tai, kad per tardymus nemažai apklausiamųjų teigė, kad akademijos studentai yra respublikonų bendrininkai. Rektorius su dviem bendražygiais, kaip ir kitų vienuolynų vyresnieji bei magistrato atstovai, buvo iškviesti į švedų stovyklą Šnipiškėse. Ten juos visus suėmė ir uždarė troboje, kurioje buvo nužudyto švedų karininko lavonas ir pakurta krosnis. Kaliniai buvo paleisti tik balandžio 20 d., miestui ir

¹⁰⁴ Hist. Collegii brunsbergensis, ARSI, Lituania 44, l. 310v. Po metų šį depozitą išvežė į Karaliaučių, žr. ten pat, l. 311v; Historia collegii brunsbergensis 1643–1772, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, s. 144.

¹⁰⁵ Hist. collegii brunsbergensis, ARSI, Lituania 44, l. 310r–v; Historia collegii brunsbergensis, s. 143.

¹⁰⁶ Hist. collegii brestensis, ARSI, Polonia 57, l. 8r.

¹⁰⁷ Hist. residentiae novogrodensis, ten pat, Lituania 44, l. 365v.

¹⁰⁸ Apie okupacijos eigą žr. G. S l i e s o r i ū n a s, The First Occupation of Vilnius during the Great Northern War (April–May 1702), *Lithuanian Historical Studies*, vol. 14, 2009, p. 71–104.

¹⁰⁹ Siekdami išvengti sunkumų, jėzuitai tiesiogiai kreipėsi į generolą Karolį Gustavą Miornerį (*Karol Gustaw Mörner*) su prašymu suteikti protekciją. Netrukus po to generolas Magnusas Stenbokas (*Magnus Stenbock*) atvyko į kolegiją ir pareikalavo atiduoti Sapiegų priešų užstatą. Iš klausęs rektorių, kuris patikino, kad jėzuitai neturi nurodyto užstato, M. Stenbokas išvyko, žr. Hist. collegii academici vilmensis, ARSI, Lituania 44, l. 418r.

¹¹⁰ Ten pat.

vienuolynams sumokėjus 22 115 talerių kontribuciją¹¹¹. Per šiuos įvykius K. J. Sapiega buvo Kaune. Tik balandžio 26 d. jis atvyko į Vilnių, kuriame pasiliko iki gegužės 13 ar 15 d.¹¹² Etmonas atvykimu į sostinę siekė sustiprinti savo įtaką – tai planavo padaryti inauguruodamas tribunolą¹¹³. Baimindamiesi švedų vienuoliai anuomet lankėsi pas etmoną ir prašė jo užtarimo. K. J. Sapiega atsakė, kad nėra švedų vadas ir Vilniuje lankosi kaip svečias, dėl to privalęs siekti okupanto palankumo¹¹⁴.

Tuo metu jėzuitai vis dar buvo svarbūs kuriant Sapiegų giminės prestižą. Šiame kontekste reiktų prisiminti iškilmingas Mykolo Pranciškaus Sapiegos laidotuves, 1702 m. vykusias Šv. Kazimiero bažnyčioje. Su švedų palyda iš Valkininkų atgabentas LDK arklidininko kūnas buvo įdėtas į karstą, ant kurio buvusi padėta kunigaikščio mitra, kaip imperatoriaus Leopoldo I 1700 m. Sapiegoms suteikto kunigaikščių titulo ženklas¹¹⁵. Po trejų metų šioje bažnyčioje buvo palaidota ir etmono žmona Teresė iš Gosevskių Sapiegienė¹¹⁶.

Panašioje padėtyje kaip Vilniaus jėzuitai buvo atsidūrę ir jų broliai Braneve, kurie veltui prašė LDK iždininko B. P. Sapiegos padėti sumažinti švedų uždėtas kontribucijas¹¹⁷. Tai, kad padėties valdymas slydo iš K. J. ir B. P. Sapiegų rankų, atskleidžia jėzuitų kronikų pasakojimai ne tik apie švedų, bet ir apie Sapiegų dalinių piknaudžiavimus. Paminėtinas 1704 m. rugpjūtį nutikęs atvejis, kai Kražių jėzuitai turėjo sumokėti 3 tūkst. auksinų kontribuciją Sapiegų daliniams po pergalingo mūšio prie Krustpilio (*Kreutzburg; Krzyżbork*)¹¹⁸. Šiaurės karo metu pagerėjo jėzuitų ir K. K. Bžostovskio santykiai. Į tai vertėtų pažvelgti vyskupo, kuris, nepaisant senos nesantaikos su Sapiegomis, nesiryžo beatodairiškai bendradarbiauti su respublikonų stovykla, politinės laikysenos kontekste. Pirmaisiais karo metais K. K. Bžostovskis labai nerimavo dėl G. A. Oginskio ir Rusijos veiksmų. Stanislovą Leščinskį (*Stanisław Leszczyński*) kaip karalių jis pripažino tik po to, kai pagal Altranštado sutartį Augustas II atsisakė sosto (1706 m. rugsėjo 24 d.). Karo veiksmams apėmus Lietuvą, K. K. Bžostovskis 1706 m. pasitraukė į kunigaikštiškąją Prūsiją ir įsikūrė

¹¹¹ Pati akademija sumokėjo 2 tūkst. talerių. Apie tai žr. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 17, b. 177, l. 327r; taip pat žr. L. Piechnik, *Dzieje Akademii*, t. 3, s. 99; G. Sliosiūnas, *The first occupation...*, p. 82.

¹¹² G. Sliosiūnas, *The first occupation...*, p. 90.

¹¹³ Kaip žinia, šie bandymai nepavyko dėl nepakankamo deputatų, atvykusių į tribunolo sesijos inauguravimą gegužės 1 d., skaičiaus, žr. ten pat, p. 91–92.

¹¹⁴ LMAVB RS, f. 17, b. 177, l. 327v.

¹¹⁵ Ten pat. Apie imperatoriaus 1700 m. suteiktą titulą žr. A. Rachuba, Sapieha Benedykt Paweł h. Lis (zm. 1707), *PSB*, t. XXXIV, 1992–1993, s. 587.

¹¹⁶ Hist. domus professae vilnensis, ARSI, Lituania 45, l. 111v.

¹¹⁷ Hist. collegii brunsbergensis, ten pat, Lituania 44, l. 314r.

¹¹⁸ Hist. collegii crosensis, ten pat, l. 324r.

Tilžėje. Ten palaikė ryšius su Sapiegomis, tačiau kitaip nei jie, į Lietuvą grįžo ne 1708 m. kartu su į ją žygiuojančia švedų kariuomene, o tik 1709 m., jau po švedų pralaimėjimo prie Poltavos. Su Sapiegomis nesutarė dėl neteisėto kanauninko Kristupo Bialozoro (*Krzysztof Bialozor*) įkalinimo 1709 metais. Šis vyskupo konfliktas su Sapiegomis neturėjo politinio pagrindo, veikiausiai jis buvo susijęs su dvasininkų imuniteto gynimu¹¹⁹.

Kad valdytų vyskupiją, pirmajame XVIII a. dešimtmetyje K. K. Bžostovskiui reikėjo vienuolių paramos. Šio laikotarpio jėzuitų kronikose galima rasti daug informacijos apie vyskupo palankumą jėzuitams. Pavyzdžiui, 1706 m. K. K. Bžostovskis finansiškai prisidėjo prie Šv. Kazimiero bažnyčios remonto po gaisro¹²⁰. Vyskupas taip pat dalyvavo šioje bažnyčioje rengtose pamaldose, kaip antai 1710 m. aukėjo gedulingas mišias per M. Koščico laidotuves¹²¹. 1705 m. K. K. Bžostovskis kaip garbės svečias dalyvavo akademijoje vykusioje filosofinėje diskusijoje¹²². Jis taip pat tvirtino įvairias fundacijas. 1707 m. išdavė leidimą statyti naują Švč. Trejybės jėzuitų bažnyčią Slucke. Taigi vyskupo laikysena labai pasikeitė, palyginti su ankstesnėmis kliūtėmis, kurias jis buvo sudaręs šiai fundacijai¹²³. Praėjus dvejiems metams, 1709 m., leido įkurti Žodiškių kolegiją, kurią fundavo šio miestelio savininkė Ona Minkevičienė (*Anna Minkiewiczowa*). Tarp ordino ir vyskupo tarpininkavo fundatorės sūnus Adomas Minkevičius (*Adam Minkiewicz*), vyskupo rūmų kapelionas¹²⁴. Jėzuitai taip pat vykdavo vyskupo nurodymus esant stichinėms nelaimėms. Pavyzdžiui, 1710 m. ordinarui pareikalavus rengė maldas, prašė atitolinti marą¹²⁵. Ypač artimi ryšiai vyskupą 1706–1709 m. siejo su Tilžės jėzuitų misionieriais¹²⁶.

* * *

Apibendrinant reikia konstatuoti, kad etmono ir vyskupo konflikte jėzuitai ryžtingai palaikė pirmąjį. Tai paaiškinama tuo, kad Sapiegos ne tik teikė ordinui reikšmingą paramą, bet ir naudojo teisę skirti pastovius kariuomenės daliniam kaip politinio spaudimo įrankį. Be to, tam tikrais klausimais, pavyzdžiui, dėl koekvacijos, Sapiegas ir jėzuitus siejo savitas interesų bendrumas. Pasitelkdami ordino prestižą ir K. J. Sapiegos rūmų

¹¹⁹ Žr. G. Sliesoriūnas, Vilniaus vyskupas Konstantinas Kazimieras Bžostovskis emigracijoje Prūsijoje 1706–1709 metais, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011/1, 2012, p. 33–45.

¹²⁰ Hist. domus probationis vilnensis, ARSI, Lituania 45, l. 109v.

¹²¹ Ten pat, l. 111v.

¹²² Hist. collegii academici vilnensis, ten pat, l. 120v.

¹²³ Hist. residentiae slucensis, ten pat, l. 100r.

¹²⁴ Hist. collegii zodziscensis, ten pat, l. 127v.

¹²⁵ A. M a r i a n i, Jezuici wobec epidemii dzumy z lat 1708–1711, *Zapiski Historyczne*, t. LXXXI, 2016, z. 2, s. 78.

¹²⁶ Apie tai kalbama misijos dienoraštyje, žr. Diarium missionis Tilsensis, Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, H 129.

kapelionų įtaką etmonui, jėzuitai stengdavosi gauti savo valdų saugumo garantijas, kurias etmonas paprastai suteikdavo nesipriešindamas. Tačiau K. J. Sapiegos protekcija neužkirsdavo kelio kariuomenės dalinių ir jų vadų piktnaudžiavimams, nes atitinkami etmono universalai būdavo skelbiami pavėluotai. O teisiniu keliu gauti kompensaciją už patirtus nuostolius praktiškai buvo neįmanoma.

Jėzuitų laikysena Sapiegų atžvilgiu per paskutinįjį XVII a. dešimtmetį išliko nepakitusi. Jie nuosekliai ieškojo etmono globos tiek prieš prasidedant K. J. Sapiegos konfliktui su Vilniaus vyskupu, tiek ir vėliau, pradėjus formuotis ginkluotai antisapieginei opozicijai. Jėzuitų priklausomybė nuo Sapiegų dar labiau padidėjo 1696–1697 m. tarpvaldžiu, kai ėmė sparčiai blogėti politinė padėtis. Respublikonų ir susikonfederavusių LDK kariuomenės dalinių veiksmai pasirodė esantys dar labiau nepakeliami, nei Sapiegų vadovaujamos kariuomenės piktnaudžiavimai. Be to, jėzuitai, įtariamai simpatijomis Sapiegoms, negalėjo gauti konfederatų valdžios protekcijų. Norint atsverti Sapiegų įtaką, jėzuitams nepakako pasikliauti ryšiais su kitomis didikų giminėmis, pirmiausia su Radvilomis, kurie patys dar nebuvo galutinai apsisprendę dėl ryšių su Sapiegomis nutraukimo. Jėzaus draugijos ir Lietuvos elito santykiuose lūžis įvyko tik 1700 m., nes žlugus Sapiegų viešpatavimui, jėzuitai buvo priversti ieškoti naujų užtarėjų tarp svarbiausių respublikonų stovyklos atstovų.

Atskirai verta aptarti jėzuitų ir K. K. Bžostovskio santykius. Konflikto, kurio epicentru buvo tapęs Vilnius, priežasčių derėtų ieškoti ne tiek jėzuitų priklausomybėje nuo Sapiegų, kiek skirtingame požiūryje į vyskupo vaidmenį ir galias, pirmiausia akademijos atžvilgiu. Jėzaus draugijos ir Vilniaus ordinaro santykius veikė su akademijos kanclerio funkcijomis susijusi problema, kuri niekada nebuvo visapusiškai išspręsta. Jėzuitų metraštininkai, siekdami pateisinti ordino vadovybės veiksmus, pabrėžė vyskupo ūmumą. Vis dėlto dalį atsakomybės už šį konfliktą reikia priskirti ir jėzuitams. Išauklėti bajoriškojo legalizmo ir pagarbos Šventajam Sostui dvasia, jėzuitai tvirtai stojo ginti ordino privilegijų. Tik įgijusi skausmingos patirties draugijos vadovybė suprato, kad derėtų lanksčiau reaguoti į bažnyčios hierarchų keliamus reikalavimus. K. K. Bžostovskis, elgdamasis ne visada nuosekliai, konflikte su draugija rėmėsi visais įmanomais argumentais, netgi buvo užginčijęs jėzuitų patronato teisę į Vilniaus Šv. Jonų bažnyčią ir popiežiškosios kunigų seminarijos privilegijas. Vyskupas pasitelkdavo įvairius pretekstus: pamaldžiųjų užrašymų vykdymą, malūno statybą, studentų riaušes, mokyklinių spektaklių turinį, kad tik galėtų susilpninti akademijos pozicijas. Tai nekintantis K. K. Bžostovskio veiklos dėmuo, kuris po laikino santykių pagerėjimo per Šiaurės karą vėl pasireiškė paskutiniais jo valdymo metais, kai ordinaras tapo vienu pagrindinių pijorų įkurdinimo Vilniuje šalininkų.

Taip pat pabrėžtina, kad vyskupo ir jėzuitų konfliktas buvo lokalus. Tai liudija draugiškoje aplinkoje vykdamą ordinaro vizitai į Nesvyžių tuomet, kai K. K. Bžostovskio ir akademijos santykiai buvo pasiekę įtampos apogėjų. Darytina prielaida, kad K. K. Bžostovs-

kio elgesį lėmė Radvilų teikta globa Nesvyžiaus kolegijai. Su Sapiegomis konfliktuojantis vyskupas negalėjo sau leisti sugadinti santykių su dar viena didikų gimine.

K. K. Bžostovskio ir K. J. Sapiegos konfliktas XVII a. dešimtojo dešimtmečio viduryje plėtojosi esant komplikuotiems ordinario ir jėzuitų santykiams. 1694 m. balandžio 18 d. žengtas vyskupo žingsnis privertė susivienyti vienuolijas, kurios, baimindamosi Sapiegų keršto, gynėsi nuo ordinario reikalavimų pasitelkdamos teisinius argumentus. Pažymėtina, kad vyskupas, bandydamas suskaldyti šį frontą, šmeižė būtent jėzuitus, kurie krašte buvo itin gerbiami. Etmono ekskomunika, taip pat vėliau paskelbtas interdiktas vienuolijų bažnyčioms visas kongregacijas statė į tą pačią padėtį. Vis dėlto ekskomunikos paskelbimo klausimas Vilniuje sukėlė daug didesnę priešišką nei kituose miestuose. Šiuo aspektu Lietuvos sostinė buvo tapusi svarbiausia politinių interesų susidūrimo vieta.

Iš lenkų kalbos vertė Teresė Vyšniauskaitė

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Acta Nuntiaturae Polonae. T. XXXVII: *Giovanni Antonio Davia (1696–1700)*, vol. 2: (23 VI 1696 – 18 V 1697). Wyd. W. Kęder. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2010.

Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. T. 2: *Programy drukiem wydane do 1765 roku*, cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*. Oprac. W. Korotaj et al. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976.

Epistolae Stanislai Chochlowski, quondam Ordinis Franciscanorum in Conventu Vilnensi Guardiani, de Episcopo litigioso et seditionum in Ecclesia Dei, et in Republica concitatore Constantino. [Rigae] 1695.

Kražių kolegijos istorijos ir veiklos paminklai / Monumenta historiam et acta Collegii Crosnensis spectantia. T. 1: *Kražių kolegijos šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos archyve Romoje / Fontes Collegii Crosnensis qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur*, d. 1: 1608–1700. Parengė Ž. Nedzinskaitė, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

CATALANO, Alessandro. *La Boemia e la riconquista delle coscienze*. Ernst Adalbert von Harrach e la Controriforma in Europa centrale (1620–1667). Roma: Edizioni di Storia e Letteratura. 2005.

CZEŃCIK, Lucja. Ostatnie lata panowania Jana III oraz bezkrólewie i wolna elekcja po jego zgonie w świetle pamiętników Mongrillon. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, rocz. XXXV, 1980, nr. 2, s. 337–340.

CZAMAŃSKA, Ilona. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007.

Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794. Spis. Red. A. Rachuba, oprac. A. Rachuba, P. P. Romaniuk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.

ESTREICHER, Karol. *Bibliografia polska*. T. XIII. Kraków: Wydanie Akademii Umiejętności, 1894.

GIEROWSKI, Józef. Kocieł Michał Kazimierz h. Pelikan (zm. 1722). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XIII, z. 2. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967–1968, s. 223–225.

GRYKO-ANDREJUK, Beata. Okoliczności i motywy sakralnych fundacji sapieżyńskich w XVII wieku. *Studia Podlaskie*, t. XX, 2012, s. 75–89.

GRYKO-ANDREJUK, Beata. Typologia obiektów sakralnych fundacji sapieżyńskich w Wielkim Księstwie Litewskim na przełomie XVI i XVII w. *Białostockie Teki Historyczne*, t. 10, 2012, s. 59–78.

LESIŃSKI, Jerzy. Spory o dobra neuburskie. *Miscellanea Historico–Archivistica*, t. VI, 1996, s. 95–132.

LOUTAN, Howard. *Converting Bohemia: Force and Persuasion in the Catholic Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

MARIANI, Andrea. Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną. In: *Wielkie rody na ziemiach polsko–litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie*. Red. N. Kasparek et al. Olsztyn–Tarnobrzeg: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko–Mazurskiego, 2017, s. 128–153.

MARIANI, Andrea. Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką. *Rocznik Lituanistyczny*, t. 1, 2015, s. 37–82.

MARIANI, Andrea. Jezuci wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711. *Zapiski Historyczne*, t. LXXXI, 2016, z. 2, s. 65–104.

ORSZULIK, Stanisław. Kultura polityczna szlachty w świetle pism politycznych bezkrólewia 1696/97. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, rocz. XXXVII, 1982, nr. 3–4, s. 207–218.

ORSZULIK, Stanisław. Polemika wokół kandydatury Sobieskich do korony w okresie bezkrólewia 1696/97. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, rocz. XXXV, 1980, nr. 2, s. 341–349.

ORSZULIK, Stanisław. Polemika wokół związków wojskowych (koronnego i litewskiego) w okresie bezkrólewia po śmierci Jana Sobieskiego. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, rocz. XLVII, 1992, nr. 1–2, s. 223–230.

PAKNYS, Mindaugas. *Mecenatystės reiškinyš XVII a. LDK. Bažnytinės architektūros užsakymai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003.

PIECHNIK, Ludwik. *Dzieje Akademii Wileńskiej*. T. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*. Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu“, 1983.

PIECHNIK, Ludwik. *Dzieje Akademii Wileńskiej*. T. 3: *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach Potopu i okres kryzysu 1655–1730*. Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu“, 1987.

PIWARSKI, Kazimierz. Das interregnum 1696/1697 in Polen und die politische Lage in Europa. In: *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*. Bearb. J. Kalisch, J. Gierowski. Berlin: Rutten & Loening, 1962, S. 9–44.

RACHUBA, Andrzej. Litwa wobec projektu zwołania sejmu konnego w 1695 roku i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim. *Zapiski Historyczne*, t. LI, 1986, z. 1, s. 63–80.

RACHUBA, Andrzej. Ogiński Marcjjan Aleksander h. własnego (1632–1690). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIII, z. 3. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 618–620.

RACHUBA, Andrzej. Sapieha Kazimierz Jan Paweł h. Lis (ok. 1642–1720). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV, z. 1. Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1994, s. 37–48.

RACHUBA, Andrzej. Siesicki (właściwie Dowmont Siesicki) Michał Kazimierz h. Bawoła Głowa (zm. 1713). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXVII, z. 2. Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1996, s. 369–372.

RACHUBA, Andrzej. Radziwiłł Karol Stanisław h. Trąby (1669–1719). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXX, z. 2. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 242–243.

RACHUBA, Andrzej. Sapieha Benedykt Paweł h. Lis (zm. 1707). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXIV, z. 4. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993, s. 583–591.

ROMANIUK, Przemysław P. *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII wieku*. In: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*. Red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2014, s. 29–37.

SAWICKI, Mariusz. Konflikt biskupa Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693–1696. In: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*. Red. S. Górczyński, M. Nagielski. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014, s. 383–401.

SLIESORIŪNAS, Gintautas. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000.

SLIESORIŪNAS, Gintautas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisių sulyginimo – *coaequatio iurium* – įstatymo priėmimas 1697 m.. In: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Red. Z. Kiaupa et al. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997, p. 325–338.

SLIESORIŪNAS, Gintautas. The First Occupation of Vilnius during the Great Northern War (April–May 1702). *Lithuanian Historical Studies*, vol. 14, 2009, p. 71–104.

SLIESORIŪNAS, Gintautas. Vilniaus vyskupas Konstantinas Kazimieras Bžostovskis emigracijoje Prūsijoje 1706–1709 metais. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2011/1, 2012, p. 33–45.

SOWA, Andrzej. WASILEWSKI, Tadeusz. Ogiński Grzegorz (Hrehory) Antoni h. własnego (zm. 1709). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIII, z. 3. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 603–607.

WOLIŃSKI, Janusz. Koekwacja praw na Litwie 1697 r. In: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.: prace ofiarowane Władysławowi Czaplinskiemu w 60 rocznicę urodzin*. Red. J. Gierowski i in. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965, s. 189–192.

ZAŁĘSKI, Stanisław. *Jezuici w Polsce*. T. 4, cz. 1: *Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce*. Kraków: Drukarnia W. L. Anczyca, 1905; cz. 4: *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta 1648–1773*. Kraków: Drukarnia W. L. Anczyca, 1905.

JESUITS AMIDST THE SAPIEHAS' HEGEMONY AND THE CIVIL WAR IN LITHUANIA

Summary

ANDREA MARIANI

The present paper fits into a long tradition of research on the political life of the Grand Duchy of Lithuania on the turn of the 18th century, a period in which the political and military predominance of the Sapieha family was challenged by an opposition of secondary aristocratic families and middling noblemen. The study is based on primary sources from the Roman Archive of the Society of Jesus, which are analysed by means of both analytic and comparative method. Attention focuses on an issue which has not been investigated by former historiography: the attitudes and the actions taken by the Jesuits in the face of the Sapiehas' hegemony and the Lithuanian civil war. The analysis of this issue is fully justified due to the important cultural and social role played by the Society of Jesus in the Grand Duchy of Lithuania, mainly thanks to Vilnius Academy. The author analyses events that occurred in the last decade of the 17th century and the first decade of the 18th century, dividing them into the following phases: 1) the conflict between the Jesuits and the bishop of Vilnius Konstanty Kazimierz Brzostowski, who was very sensitive to his prerogatives as the chancellor of the Jesuit University; 2) the conflict between the bishop and the grand hetman of Lithuania Kazimierz Jan Sapieha, which culminated in the excommunication of the latter in response to the imposition of army quartering on ecclesiastical estates; 3) the upraise of an armed opposition against the Sapiehas, which lead to the outbreak of the Lithuanian civil war and its blending into the Great Northern War. To understand the position of the Jesuits and their sympathetic attitude towards the Sapiehas one should remember that on the one hand, colleges were financially dependent on their benefactors, the most generous of whom were the Sapiehas. On the other though, the hetman could put pressure on the religious order simply by threatening them with army quartering on their estates.

Gauta 2019 m. lapkričio mėn.
Priimta 2019 m. gruodžio mėn.

Andrea Mariani – humanitarinių mokslų daktaras, Adomo Mickevičiaus universiteto Poznanėje Istorijos instituto dėstytojas (adjunktas). Pagrindinė mokslinių interesų sritis – Jėzaus draugijos Abiejų Tautų Respublikoje istorija.

Adresas: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, Zakład Historii Nowożytnej do XVIII wieku, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61–614 Poznań.

El. paštas: mariani.andrea86@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8118-0634